

Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ
ΣΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ ΑΥΤΑΡΧΙΚΟΥ ΚΡΑΤΙΣΜΟΥ

Θα ήθελα ξεινώνοντας να εκφράσω το σκεπτικισμό μου απέναντι στους υπάρχοντες ορισμούς και τις προσεγγίσεις του λαϊκισμού. Οι επιφυλάξεις μου αφορούν κυρίως τη δυνατότητα της αναγωγής του όρου σε αναλυτική έννοια — ικανή να αποτελεί τη βάση για την κατανόηση ετερογενών λαϊκιστικών φαινομένων και την εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων.

Καταρχάς η δυσκολία στον ορισμό του λαϊκισμού είναι αποτέλεσμα της γνωστής πια αμφισημίας* χρησιμοποίησής του, ιδιαίτερα συνηθισμένης στον αγγλόφωνο κόσμο: Συχνά —ακόμη και στα πλαίσια του πολιτικού λόγου μιας δεδομένης κοινωνίας— ο χαρακτηρισμός «λαϊκιστικός» ή «λαϊκιστής» αποδίδεται ταυτόχρονα με επιβραβευτικό ή επικριτικό τρόπο. Έτσι, τόσο ο Jimmy Carter όσο και ο Ronald Reagan χαρακτηρίζαν τον

* Βέβαια στην Ελλάδα δεν παρατηρείται αυτή η αμφισημία και το «λαϊκιστικός» έχει σαφώς αρνητική σημασία. Ως γνωστόν η κατάληξη -(κι)στικός εκφράζει μονομέρεια και κυρίως περιγράφει ψευδή (-επίγραφη) κατάσταση. Κάτι που δεν συμβαίνει με την αντίστοιχη κατάληξη της αγγλικής -ist. Έτσι το «λαϊκιστικός» θεωρείται παραποίηση και βιασμός του όρου «λαϊκός» — έννοια, μάλιστα, πολιτικά δεμένη με την παράδοση της Αριστεράς.

εαυτό τους «λαϊκιστή», ενώ ο ίδιος όρος έχει χρησιμοποιηθεί και για το χαρακτηρισμό του Macarthy και του μακαρθισμού, για το κίνημα του Martin Luther King, για την πολιτική παρουσία του Jesse Jackson, ή ακόμη για τον πολιτικό λόγο της κ. Thatcher.

Επιπλέον, ή όχι σπάνια αναδρομή και ανάλυση ιστορικών φαινομένων του παρελθόντος και του παρόντος και ο χαρακτηρισμός τους ως λαϊκιστικών κάθε άλλο παρά έχει βοηθήσει στο ξεπέρασμα αυτής της σύγχυσης. Στα σχετικά παραδείγματα συναντώνται ριζοσπάστες και αντιδραστικοί, δικτάτορες και δημοκρατικοί, κομμουνιστές και συντηρητικοί, αστοί και αγρότες, διανοούμενοι και πολιτικοί διαχειριστές της συγκυρίας. Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός, συχνά αντιφατικών, ιστορικών εμπειριών που έχουν χαρακτηριστεί ως λαϊκιστικές, ανάμεσα στις οποίες καταχωρίζονται ως τέτοιες: το «Σιν Φέιν» της Ιρλανδίας, η Πράσινη Επανάσταση στην Ανατολική Ευρώπη, οι Πουζάντ στη Γαλλία, οι Περονιστές στην Αργεντινή, οι Ναρόντινκοι στην προεπαναστατική Ρωσία, ο Γκάντι στην Ινδία, ο «αραβικός σοσιαλισμός» και τα Μπααθικά κόμματα, το κίνημα στον δυτικό (prairies) Καναδά, αυτό που ο Lipset ονόμασε «αγροτικό σοσιαλισμό», η περίπτωση του Μεξικού, ο κινέζικος κομμουνισμός (κυρίως την περίοδο του Μάο) και ακόμη το ημέτερο ΠΑΣΟΚ.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι η δυσκολία εννοιολογικού προσδιορισμού του λαϊκισμού, σε τελευταία ανάλυση, δεν έχει να ζηλέψει τί-

ποτε από τα αντίστοιχα προβλήματα ορισμού άλλων -ισμών, όπως του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού. Και οι δύο αυτοί όροι εμπεριέχουν μια βεντάλια αντιφάσεων τόσο στη θεωρητική τους σύλληψη όσο και κυρίως στην πρακτική τους έκφραση. Όμως παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να δεχθούμε πως η δυσκολία στον ορισμό αυτών των όρων είναι της ίδιας ποιότητας με αυτή του λαϊκισμού, αφού τόσο ο φιλελευθερισμός όσο και ο σοσιαλισμός έχουν ορισθεί ιστορικά, από οπαδούς (της θεωρίας και της πρακτικής) με κοινές αφετηριακές αρχές και οράματα, κάτι που δεν συμβαίνει με το λαϊκισμό (M. Canovan).

Άλλες σοβαρές θεωρητικές προσπάθειες για τον εντοπισμό κοινών χαρακτηριστικών των λαϊκιστικών φαινομένων ικανών να αποτελέσουν την αφετηρία για τον ορισμό του λαϊκισμού, παρά τα θετικά τους στοιχεία, δεν φαίνεται να ξεπερνούν το πρόβλημα. Όπως πολύ σωστά έχει παρατηρήσει ο Νίκος Μουζέλης, τόσο η κατανόηση του λαϊκισμού, ως άρθρωσης λαϊκών εγκλήσεων και λαϊκών ιδεολογιών αντιθετικών προς το συγκρότημα εξουσίας κατά Laclau, όσο και ο εντοπισμός της ουσίας του λαϊκισμού στην έγκληση προς το λαό και στον έκδηλο αντι-ελιτισμό κατά Canovan, είναι προβληματικά αφού στηρίζονται σε γενικότητες που «καλύπτουν σχεδόν κάθε σύγχρονο, ριζοσπαστικό πολιτικό κίνημα». Ο λαϊκισμός δεν μπορεί να γίνει κατανοητός μόνο στο ιδεολογικό επίπεδο. Με δεδομένο, μάλιστα, πως οι ιδεολογίες δεν υπάρχουν στον αέρα και από μόνες τους, αλλά αρθρώνονται

και παίρνουν συγκεκριμένη μορφή στα πλαίσια οργανώσεων, οι «οργανωτικές δομές τέτοιων κινήματων και ιδιαίτερα ο τύπος της εξουσιαστικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αρχηγών, στελεχών και οπαδών» πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στη συγκεκριμένη διερεύνηση λαϊκιστικών φαινομένων. Η διεισδυτική αυτή παρέμβαση του Ν. Μουζέλη στην προ δεκαετίας φάση του προβληματισμού γύρω από το θέμα ήταν ένα σημαντικό βήμα απομάκρυνσης από τους γενικόλογους, γενικούς και συχνά αφηρημένους ορισμούς και μια προσπάθεια μεθοδολογικής κατεύθυνσης προς τη συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση του λαϊκισμού.

Όμως, παρά τα θετικά της στοιχεία και τα μεθοδολογικά της προτερήματα (εξάλλου εδώ εν πολλοίς στηρίζεται και η δουλειά μου για το κυβερνών κόμμα: ΠΑΣΟΚ: *Δομή, Εσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Εξουσίας*, Εξάντας, 1988), ούτε αυτή η έμφαση στην οργανωτική άρθρωση του λαϊκισμού είναι ικανή να τον αναδείξει σε έννοια και όρο με αναλυτική εμβέλεια. Μάλιστα, η έμφαση στην οργανωτική δομή των λαϊκιστικών πρακτικών θα μπορούσε να οδηγήσει στην εσφαλμένη εντύπωση πως ο λαϊκισμός είναι κάτι που αρθρώνεται αποκλειστικά μέσα στα πλαίσια ενός φορέα λαϊκιστικών πρακτικών (κόμμα ή κίνημα) και σε διακριτή θέση από τις άλλες συνιστώσες του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο παρατηρείται. Αλλά μια σχέση, μια πρακτική, μια κοινωνική τάση, όσο και αν είναι διακριτή, ούτε υπάρχει ούτε γίνεται κατανοητή από μόνη της και

ανεξάρτητα από άλλες παράλληλες ή και αντιπαρατιθέμενες πρακτικές, σχέσεις και τάσεις, που παρατηρούνται στον δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό.

Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως για την κατανόηση του ιδιαίτερου περιεχομένου του λαϊκισμού δεν είναι αρκετή η ανάλυση των ιδεολογικών αντιπαράθεσεων ή μάλλον εγκλήσεων και αντεγκλήσεων μεταξύ του λαού και του συγκροτήματος εξουσίας, ούτε η εξέταση της οργανωτικής δομής ακόμη και του κύριου φορέα αυτών των εγκλήσεων. Αντίθετα θεωρώ ότι, για την αποφυγή απλουστεύσεων, η εξέταση του περιεχομένου και της δυναμικής των λαϊκιστικών φαινομένων επιβάλλει την ανάλυση των κύριων χαρακτηριστικών του πολιτικού λόγου, που συγκεκριμένα συνιστούν, ιστορικά συγκροτούν και κυρίως αναπαράγουν το «λαϊκισμό» στον δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό. Τότε μόνον αποφεύγουμε τις γενικότητες και κατανοούμε τη συγκεκριμένη συγκρότησή του, την υλική/ιστορική του υπόσταση, τις ιδιαιτερότητές του, τις αντιφάσεις του και (κατά συνέπεια) τις παραμέτρους ανατροπής του. Στην προσέγγιση αυτή ως πολιτικός λόγος θα πρέπει να θεωρηθεί το σύνολο των σιωπηρών, κατηγορηματικών ή και συμβολικών πρακτικών και λόγων που συνθέτουν τις παραμέτρους κάθε ανθρώπινης/κοινωνικής σχέσης. Η εξέταση λοιπόν του πολιτικού λόγου, έτσι όπως μόλις τον ορίσαμε, και κυρίως ο εντοπισμός του ειδοποιού εκείνου στοιχείου που τον χαρακτηρίζει και τον διακρίνει από τον πολιτικό λόγο άλλων κοινωνι-

κών σχηματισμών, είναι θεμελιακής σημασίας για τη συγκεκριμένη κατανόηση λαϊκιστικών φαινομένων, χωρίς τον κίνδυνο απλουστεύσεων ή/και την αναγωγή τους στα πλαίσια ενός και μόνο κόμματος ή κινήματος.

Η περίπτωση της Ελλάδας

Και για να έρθουμε στα καθ' ημάς. Ο πολιτικός λόγος στην Ελλάδα, όπως αυτός εκφράζεται και (δυστυχώς) αναπαράγεται από το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών, χαρακτηρίζεται από αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε (υπερπολιτικοποίηση). Ο μαζικός τρόπος συμμετοχής των Ελλήνων στις διάφορες εκλογικές διαδικασίες, το παροιμιώδες —ιδιαίτερα για τον ξένο παρατηρητή— πάθος για την πολιτική και κυρίως οι συνεχείς, άμεσες ή έμμεσες αναφορές στο κράτος είναι μερικά από τα φαινόμενα που συμβάλλουν στο παραπάνω συμπέρασμα. Δεν είναι της ώρας να επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε αυτό το φαινόμενο. Αυτό, όμως, που θα πρέπει ίσως να υπογραμμίσω είναι πως κατά τραγική ιστορική ειρωνεία αυτή η έντονη πολιτικοποίηση είναι στην ουσία της «α-πολιτική».

Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της ουσιαστικής έλλειψης πολιτικού περιεχομένου στις φαινομενικά έντονα πολιτικοποιημένες πρακτικές («α-πολιτικής υπερπολιτικοποίησης») είναι: από τη μια η σχεδόν παντελής έλλειψη άμεσης σύνδεσης των πολιτικών πρακτικών και της

πολιτικής ρητορείας με τις συλλογικές κοινωνικές διεργασίες και από την άλλη η απουσία πολιτικού διαλόγου. Η βάση προτίμησης και υποστήριξης αυτής ή της άλλης πολιτικής θέσης έχει έμμεση μόνο σχέση με τα συλλογικά συμφέροντα, έτσι όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα από τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς. Η μη σύνδεση του πολιτικού λόγου με την υλική του υπόσταση, όπως αυτή αρθρώνεται και αναπαράγεται από τις αντιπαραθέσεις των αντικειμενικά συγκροτούμενων συλλογικών συμφερόντων, έχει οδηγήσει είτε στον εγωιστικό, ατομικιστικό και βολонταριστικό κατακερματισμό του είτε σε έναν γενικόλογο μανιχαϊσμό.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια βρίσκουν πρόσφορο έδαφος τόσο οι κοντόφθαλμες συντεχνιακές αντιλήψεις και πρακτικές όσο και, κατά περίεργη μάλιστα συγκυρία, οι αναφορές σε γενικόλογες κατηγορίες και κοινωνικά υποκείμενα που ουσιαστικά λειτουργούν «συσσωματικά» αφού σχεδόν όλοι/ες μπορούν να θεωρήσουν τον εαυτό τους μέρος ενός χωρίς ουσιαστικούς ανταγωνισμούς συνόλου. Οι συχνές αναφορές στις «παραγωγικές τάξεις του τόπου», στις «δημοκρατικές δυνάμεις», οι εκκλήσεις στους «μη προνομιούχους» ή ακόμα η υπενθύμιση πως «αξίζουμε μια καλύτερη Ελλάδα» είναι μερικά μόνο παραδείγματα αυτού του είδους. Αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως είναι φανερό, απομακρύνουν ή τουλάχιστον κάνουν ιδιαίτερα δύσκολη την ανάπτυξη διαλόγου, αναγκαίου για την έκφραση των κοινωνικών διαφορών και αντιπαραθέσεων, του διαλόγου δηλαδή που αποτελεί απαραίτη-

τη προϋπόθεση ουσιαστικής πολιτικοποίησης κάθε κοινωνικής σχέσης. Ενώ ταυτόχρονα οδηγούν στην αποδοχή πρακτικών που δεν θεωρούν τους κοινωνικούς αγώνες ως συστατικό της πραγματικότητας αλλά ως μέσον ενάντια σε αυτήν! Αυτού του είδους η «α-πολιτικότητα», θα έλεγα, είναι το κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού λαϊκισμού.

Η «α-πολιτικότητα» αυτή σε συνδυασμό με τις αιτίες που τη γέννησαν και την αναπαράγουν —που όμως δεν είναι της ώρας να αναλυθούν εκτενώς (εδώ ο παραδοσιακός ελληνικός κρατισμός, ο γαλαξίας μικροϊδιοκτησιακών θεσμοποιημένων και μη σχέσεων, η παραοικονομία, η αρχαϊκή σύσταση του ενεργού πληθυσμού και η γενικότερη αδιαφάνεια των ταξικών ρόλων παίζουν καθοριστικό ρόλο)— έχουν δημιουργήσει ένα ιδιόρρυθμο πολιτικό *modus operandi*. Ένα πολιτικό *modus operandi* που δεν είναι άλλο από αυτό που συγκροτείται από έναν άκρατο επιθετικό ατομι(κι)σμό, μια αποστροφή απέναντι σε κάθε έννοια σχεδιασμού και συστηματικής οργάνωσης, όπου η προχειρότητα, τα σκάνδαλα, ο αντιδημοκρατικός συγκεντρωτισμός και η διάχυτη απαίτηση για λύσεις («εδώ και τώρα»), ακόμη και έξω ή παρά τους θεσμούς, γίνονται η αναπόδραστη καθημερινότητα.

Αλλά ενός κακού μύρια έπονται. Η ελληνική κοινωνία δεν αποτελείται μόνον από μια ανώνυμη μάζα «μη προνομιούχων» κατακερματισμένων ατόμων που αρνούνται να επικοινωνήσουν μεταξύ τους και που παθητικά δέχονται εξελίξεις και επιλογές. «Η Ελλάδα αντιστέκε-

ται»! Φορά τα γυαλιά της πρεσβυωπίας της και υπερήφανα για το παρελθόν της αναδεικνύει την «ελληνικότητα» της ως τον μόνο οδηγό και σωτήρα στον αγώνα ενάντια στους «κακούς» ξένους και σε όποιον ντόπιο τολμήσει να της θίξει το επαρχιωτικό της νιρβάνα. Μια σχεδόν σκοταδιστική κατάσταση, που όμως χαρακτηρίζεται από μια διάχυτη ευφορία. Μια ευφορία που στηρίζεται στην ευδαιμονία και ισοπεδωτική βεβαιότητα που πηγάζει από τον «μέσο θεατή», τον «μέσο ακροατή», τον «μέσο αναγνώστη», τον «μέσο τηλεθεατή», την ακροαματικότητα των αδιαφοροποίητων τηλεοπτικών σίριαλ, τα εισιτήρια των φεστιβάλ και των κακόηχων συναυλιών.

Λαϊκισμός και συγκυρία

Δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε πως αυτά τα χαρακτηριστικά της πολιτικής μας κουλτούρας συγκροτούν μια βαθύτατα τραγική κατάσταση στη σημερινή συγκυρία. Συγκυρία που συγκροτείται τόσο από την αναγκαιότητα βαθύτατων εκσυγχρονιστικών αλλαγών όσο και από την αυξανόμενη ροπή του σύγχρονου κράτους προς τον αυταρχικό κρατισμό. Είναι αυτή η «α-πολιτικότητα» του πολιτικού μας λόγου ή, αν προτιμάτε, το κατεξοχήν περιεχόμενο του ελληνικού λαϊκισμού που κάνει την προοπτική της συγκυρίας όχι μόνο δυσοίωνη αλλά και επικίνδυνη.

Είναι φανερό πως οι οιοσδήποτε εκσυγχρονιστικές

αλλαγές για να λειτουργήσουν χρειάζονται ενδυνάμωση των ήδη υπαρχόντων θεσμών και τη δημιουργία νέων. Θεσμών που είναι ικανοί όχι μόνο να εξασφαλίζουν τη νομιμότητα της εξουσίας αλλά κυρίως να δημιουργούν τις προϋποθέσεις δημοκρατικού συμμετοχικού ελέγχου για την αποτροπή του υπαρκτού κινδύνου της μετατροπής της διαδικασίας εκσυγχρονισμού σε υπόθεση των ειδικών. Απέναντι σε αυτή την ανάγκη, η τάση για εξωθεσμική ρύθμιση των διαφορών που χαρακτηρίζει τα ελληνικά πολιτικά ήθη είναι προφανώς ό,τι πιο αρνητικό σε αυτή την προοπτική του εκσυγχρονισμού. Είναι με αυτή την έννοια που ο ελληνικός λαϊκισμός έρχεται σε κατάφωρη αντίθεση με τον αναγκαίο αλλά αμφιλεγόμενης έκβασης εκσυγχρονισμό.

Αλλά εάν ο ελληνικός λαϊκισμός παρεμβάλλει εμπόδια στη δημοκρατική προοπτική του εκσυγχρονισμού, απέναντι στη ροπή του κράτους προς τον αυταρχισμό γίνεται επικίνδυνος, γιατί όχι μόνο δεν προβάλλει τις απαραίτητες αντιστάσεις αλλά έρχεται και ως βασιικός αρωγός του.

Διατρέχοντας τον κίνδυνο υπεραπλούστευσης, θα λέγαμε πως η τάση του σύγχρονου κράτους προς τον αυταρχισμό χαρακτηρίζεται από:

- α) την ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας·
- β) τη γενικότερη μετακίνηση των εξουσιών σε πεδία που βρίσκονται μακριά από τον κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο·

- γ) την τάση συρρίκνωσης των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων·
- δ) την τάση απομάκρυνσης από την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τη σταδιακή υιοθέτηση ενός είδους συναινετικής δημοκρατίας, με τη συναίνεση να πηγάζει μέσα από κορπορατίστικες πρακτικές·
- ε) τη νομιμοποίηση και αποδοχή των ανισοτήτων της καπιταλιστικής αγοράς (κοινωνία των 2/3)·
- ς) τη διάδοση ενός τεχνοκρατικού επιστημονικού λόγου που σιγά-σιγά αναδεικνύεται σε βάση της κοινωνικής συναίνεσης ουδετεροποιώντας έτσι τις πολιτικές αντιπαραθέσεις· και,
- ζ) το μετασχηματισμό των κομμάτων σε οργανώσεις που καθοδηγούνται από την ανάγκη εμπειρικών τακτικών ελιγμών, πράγμα που με τη σειρά του οδηγεί στην υποβάθμιση και προσωποποίηση των προγραμμάτων συμβάλλοντας στη γενική απολιτικότητα.

Είναι φανερό πως οι παραπάνω σημειούμενες τάσεις μόνο με έντονη ουσιαστική, δημοκρατική και συμμετοχική εγρήγορση μπορούν να αντιμετωπιστούν. Και αυτά είναι στοιχεία και αντανακλαστικά που σχεδόν πλήρως απουσιάζουν από την πολιτική μας κουλτούρα.

Απέναντι τόσο στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού όσο και στην πορεία προς τον αυταρχικό κρατισμό, η ελληνική κοινωνία φαίνεται να αντιπαρατάσσει μια δική της πολιτική «απάντηση», που εμπεριέχει: μια κοινω-

νική αδράνεια —η οποία καθοδηγείται από μια ισοπεδωτική συλλογική αμνησία, όπου η εξατομικευμένη κίνηση αντικαθιστά την πολιτική πράξη— και μια πολιτική απάθεια στις συμμετοχικές διαδικασίες, ενώ η λατρεία τού εγώ συνυπάρχει σε μια σχιζοφρενική σχέση με τη φασιστοειδή εξίσωση των ανίσων.

Συνηθίζεται στο κλείσιμο τέτοιων πεσιμιστικών περιγραφών να δίνεται μια νότα αισιοδοξίας που ίσως βοηθά για τη χαλάρωση των στομαχικών μυών. Δυστυχώς εγώ δεν θα μπορέσω να ανταποκριθώ σε αυτό το έθιμο. Ήθελα όμως να υπογραμμίσω κλείνοντας πως η —για όλους τους παραπάνω λόγους ζωτικής σημασίας— αναβάθμιση του πολιτικού μας λόγου περνά και μέσα από πρωτοβουλίες, όπως η αποψινή, και γι' αυτό προσωπικά τουλάχιστον αισθάνομαι ιδιαίτερα τυχερός που βρίσκομαι απόψε εδώ.